

Цолін Д. В.

ORCID: 0000-0002-4928-0045

доктор філологічних наук, професор

Український католицький університет

м. Львів, Україна

СУЧАСНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ ДАВНЬОЄВРЕЙСЬКОЇ МОВИ: УКРАЇНСЬКА ПЕРСПЕКТИВА

Ключові слова: гебраїстика, лексикографія, давньоєврейська мова.

Розвинена лексикографія є однією з найважливіших складових успішного викладання та вивчення іноземної мови. Щодо давньоєврейської мови, поки немає жодного словника українською. Ставлячи перед собою завдання на найближче майбутнє зі створення такого словника, ми маємо обрати відповідну методологію, яка б не лише врахувала багатий досвід англо-, німецько-, франко- та івритомовних словників давньоєврейської мови, а й стан розвитку гебраїстики в Україні та потенційну цільову аудиторію. Що треба зробити, аби майбутній давньоєврейсько-український словник став стимулом популяризації вивчення давньоєврейської мови й сприяв розвитку національної школи гебраїстики?

Створення словника давньоєврейської мови (ДЄ) національними мовами ставить перед укладачем кілька важливих завдань. ДЄ є мовою надзвичайно важливого для європейських культур тексту – Біблії (зокрема, більшої її частини – *Танаху* або Старого Завіту), тож створення словника є важливим чинником поглиблення розуміння своєї релігійної і культурної спадщини. У цьому випадку, словник має стати не лише “довідником” з лексики ДЄ, а й засобом популяризації гебраїстики. Але який саме формат словника має бути обраний на початковому етапі?

Робота над словниками класичних і біблійних мов розпочалася досить давно, з появою перших граматик ДЄ латиною (такими як граматики Й. Рейхліна та Б. Спінози)¹, а згодом і національними мовами – англійською та німецькою, що почали з’являтися починаючи

---

¹ Мається на увазі Johann Reuchlin, *Rudimenta linguae hebraicae* (1506) та Baruch Spinoza, *Compedium grammatices linguae hebraeae* (1677).

з XVI ст.² Словники ДЄ на той час не виходили окремими книгами, і не були самостійним напрямком філологічної праці, а виглядали радше як невеликі глосарії, що додавалися до граматик. Першим прикладом ґрунтовної роботи над створенням словника ДЄ був “Єврейсько-німецький навчальний словник” Вільгельма Гезеніуса (1810–1812 pp.) – двотомне видання, що було доповнене арамейською лексикою відповідних частин Танаху, і видане як “Єврейський і халдейський (арамейський) словник Старого Завіту” 1815 року³. Пізніше цей словник був перекладений англійською (1825–1828 pp.), і надовго став основою і взірцем для давньоєврейської лексикографії – його перекладали, перевидавали, доповнювали, використовували в якості взірця.

Словник Гезеніуса (HDH) був і залишається ґрунтовною лексикографічною працею, словникові статті якої стали взірцями для усіх подальших словників ДЄ. Основними компонентами статей були: а) глоса, тобто, пояснення базової семантики слова; б) за необхідності – пояснення етимології; в) основні парадигми словозміни; г) варіанти значень; ґ) посилання на біблійні тексти, де вжито слово, причому референція була репрезентативною, неповною. У цьому словнику використано кореневий спосіб репрезентації лексем, тобто обрано мінімальні форми, максимально наближені до кореня слова: для дієслів було обрано найкоротшу словоформу – 3 ос. одн. чол. роду минулого часу, для іменників і прикметників – чол. рід, одна абсолютного стану. Така структура словника виявилася зручною як для філологів-професіоналів, так і для студентів, що вивчали давньоєврейську мову (переважно це були студенти теологічних факультетів), оскільки дозволяли засвоювати основні морфологічні структури слів і розуміти принципи відмінювання і словотвору. Тому HDH став основою для розвитку лексикографії ДЄ майже на півтора століття, і зберігає свою методологічну цінність і донині.

Пізніше почали з’являтися оновлені версії HDH, одне з таких видань – англійський переклад Самуеля Прідо Трегелла (Samuel Prideaux Tregelles), що вперше вийшло 1847 року, а його останнє перевидання 1997 року окрім доповнень, містило ще й узгодження зі знаменитою конкордацією Джеймса Стронґа (James H. Strong)⁴. На базі

---

² Як, наприклад, *The Key of the Holy Tongue* (Leyden, 1593) – переклад з латинської граматики Petrus Martinius, *Grammaticae Hebraeae* (1567).

³ Wilhelm Gesenius, *Hebräisch-deutsches Handwörterbuch*, 2 vols. (1810–12), *Hebräisches und chaldäisches Handwörterbuch über das Alte Testament* (1815; 18th ed. 2013).

⁴ Gesenius’ *Hebrew-Chaldee Lexicon to the Old Testament* (Grand Rapids, Michigan: Baker Books, 1997).

словника Гезеніуса було створено розширений багатотомний англomовний словник Брауна-Драйвера-Брітса (BDB), що видавався з 1891 по 1907 рр.⁵, а оновлена й доповнена версія вийшла 1955 року. Також дещо коротшою версією такого поглиблення HDH, але з особливою увагою до етимології слів та їх аналізу на основі порівняльно-історичного методу в семітській філології, був “Даньєврейський і арамейський Старого Завіту” Кельнера і Баугартнера (HALOT), що вийшов 1994 року⁶. Цей двотомний словник можна було б назвати оптимальним лексиконом для філолога-гебраїста – щільність інформативного наповнення тут поєднувалася з порівняно невеликим об’ємом.

Втім, окрім розширення й поглиблення базового словника Вільгельма Гезеніуса новими досягненнями в галузі семітської філології, з’явився ще один напрям в лексикографії ДС – аналітичні словники, що містили дуже короткі словникові статті, натомість пропонували вичерпну інформацію про всі форми й варіанти вживання слова з повною статистикою та посиланнями на тексти Біблії. Одним із найбільш відомих англomовних словників такого типу є “Аналітичний давньоеврейський і арамейський Старого Завіту” (ANCL) Самуеля Девідсона, виданий 1863 року (перевидання 1956 року)⁷, а також знамениті “числа Стронга” або “Вичерпна конкордація до Біблії” (ESV)⁸. Ці словники мали велике практичне значення, тому подані в них дані намагалися інтегрувати до класичних словників, що базувалися на HDH.

Таким чином, ми бачимо, що аналіз і статистика слововживання виокремлюються в окрему лексикографічну галузь. Згодом, коли з’являться комп’ютерні програми роботи з давньоеврейським текстом Біблії (Bible Works, Logos, ParaText), ці аналітично-статистичні словники закладуть основу для їх інформаційного наповнення.

Ще однією такою галуззю, яка вийшла за межі додаткової лексикографічної дисципліни й спричинила появу словників нового типу, стала етимологія слів. Етимологічними вважали свої словники вже Девідсон (ANCL) і Стронг (ESV), хоча навряд чи можна назвати ці праці такими в сучасному розумінні етимології як розділу лінгвістики, що вивчає походження слів. Етимологічний аналіз у цих словниках

---

⁵ Francis Brown, R. Driver, and Charles Briggs, *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon* (Oxford, 1891–1907).

⁶ Koehler L. & Baugartner W., *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, 2 volumes (Leiden: Brill, 1994).

⁷ Samuel Davidson, *The Analytical Hebrew and Chaldee Lexicon* (London: Samuel Bagster and Sons, 1863).

⁸ Strong J., *The Exhaustive Concordance of the Bible* (New York: Hunt & Eaton, Cranston & Curtis, 1890).

зводився до виокремлення спільних коренів у різних словах методом асоціації, з чим укладачі словників впоралися в цілому добре, за винятком деяких помилкових висновків. Деякі етимологічні пояснення додавалися в словнику Гезеніуса (особливо в оновлених виданнях) та в сучасному словнику HALOT, але окремий етимологічний словник вийшов лише 1987 року, це був “Повний етимологічний словник єврейської мови для англомовних читачів” Ернста Кляйна⁹. Словник складається з коротких статей на кожне слово, які містять лише основну інформацію про етимологію: а) глосу; б) пояснення походження слова на основі порівняння з іншими семітськими мовами; в) похідні словоформи. Звісно, що такий словник призначений здебільшого для вузького кола філологів.

Варто зауважити, що питання етимології слів залишається відкритим для лексикографії: чи включати в словникові статті короткі відомості про походження слова? Один із найбільших сучасних словників ДЄ – “Словник класичної давньоєврейської мови” (DCH) під редакцією Девіда Клайна (David Clines), Філіпа Дейвіса (Philip Davies) та Джона Рогерсона (John Rogerson)¹⁰ позиціонує повну відмову від включення етимологічної інформації, натомість розширено подає відомості про семантичні інваріанти, парадигматику, та, що особливо важливо, майже вичерпну інформацію про вживання слова в конкретних текстах. До того ж, до словника включено не лише біблійні тексти, а й інші, головним чином, співвідносні з пізньою давньоєврейською мовою (зокрема, Бен-Сіра і тексти Мертвого Моря).

Чи виправдана цілковита відмова від включення етимологічної інформації в словник? Сучасне семітське мовознавство, зокрема, порівняльно-історична та контактна лінгвістика, надають чимало цікавої, науково обґрунтованої інформації про походження слів та їх запозичення з інших мов. Останнє є особливо цікавим для розвитку у студента навичок того, що називається *лінгвоархеологією* – реконструкції міжетнічних та міжкультурних контактів на основі відстеження динаміки лексичних запозичень. Включення недавніх ґрунтовних праць в цій галузі могли б стати важливим чинником поживлення інтересу до вивчення давньоєврейської мови не лише філологами й богословами, а й істориками¹¹. Презентація ДЄ в більш

---

⁹ Klein E., *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English* (Haifa University: Karta Jerusalem, 1987).

¹⁰ Clines D., Davies Ph., Rogerson Jh., *The Dictionary of Classical Hebrew*, 8 volumes (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1993–2011).

¹¹ Варто відзначити останні дослідження в цьому напрямку: Noonan B., *Non-Semitic Loanwords in the Hebrew Bible. A Lexicon of Language Contact* (Linguistic Studies in Ancient West Semitic 14; University Park, Pennsylvania: Eisenbrauns,

широкому контексті мовних і культурних процесів стародавнього світу могла б стати засобом популяризації гебраїстики в Україні.

Ще один тип словників ДЄ, які могли б слугувати зразком для майбутнього давньоєврейсько-українського словника, є скорочені (англ. concise) варіанти відомих словників. Цей тип словників орієнтований на студентів не-філологічних спеціальностей, і покликаний дати лише базові знання з лексики ДЄ. Одним із перших був “Повний єврейсько-англійський кишеньковий словник Старого Завіту” Карла Фаєрабенда, виданий 1912 року¹². Попри амбітну назву “повний”, цей словник є звичайним глосарієм з дуже короткими словниковими статтями, навіть без посилань на біблійні тексти. Найбільш вдалою версією “скорочених” словників, що побудований за моделлю словника Гезеніуса, але без етимологічних даних та зі стислим викладом найважливішої інформації щодо варіантів значення слова, основних його форм, парадигматики та найважливіших прикладів уживання, є “Короткий єврейський і арамейський словник Старого Завіту” (CHAL) Вільяма Голладея¹³. Цей словник є одним із найпопулярніших серед студентів-теологів.

Наявний досвід створення словників давньоєврейської мови може бути ефективно використаний для створення давньоєврейсько-українського словника, проте, для цього необхідно взяти до уваги як наявний стан гебраїстичних студій в Україні, так і найближчу цільову аудиторію. Найбільш актуальні питання, які виникають у зв'язку з цим завданням, такі: 1. Чи варто працювати над створенням нового словника, чи перекласти з англійської чи німецької мов вже відомі й перевірені версії? 2. Чи доцільно починати все спочатку, а не йти за усталеним і перевіреним часом і практикою зразком, створеним Вільгельмом Гезеніусом? 3. Чи включати в словник етимологічні дані? 4. Яким має бути обсяг посилань на біблійні тексти? 5. Чи це буде ґрунтовний словник із етимологією слів, частотою їх вживання та парадигматикою, чи скорочена версія, орієнтована на студента-початківця? 6. Які тексти мають бути включені в цей словник – лише біблійні, чи й епіграфічні та корпус поза-біблійних джерел, написаних пізньою давньоєврейською?

Зважаючи на те, що гебраїстика в Україні поки що перебуває на початковій стадії становлення, майбутній словник не має бути простим

2019); Mankowski P., *Akkadian Loanwords in Biblical Hebrew* (Winona Lake, Indiana, 2000).

¹² K. Feyerabend, *A Complete Hebrew-English Pocket-Dictionary to the Old Testament* (New York: The International News Company, 1912).

¹³ Holladay W. *A Concise Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (Grand Rapids, Michigan: Eerdmans & Leiden: Brill, 1971).

навчальним словником, а таким, що зможе зацікавити студента репрезентацією давньоєврейської лексики в більш широкому історико-лінгвістичному контексті. Через це використання етимологічних пояснень та посилання на мову-джерело для запозичених слів є важливими, але з іншого боку, вони не мають бути обтяжливими. До наявних етимологічних відомостей у словниках варто було б додати деякі результати останніх досліджень у цій галузі.

Щодо структури словникової статті, вона має відповідати усталеному зразку, тобто, удосконаленому в більш пізніх варіантах типу статті Гезеніуса: а) глоса; б) словоформи; в) варіанти значення; г) парадигматика; д) репрезентативні посилання. Теж саме стосується і словника-основи: оновлений завдяки останнім дослідженням НДН, що додало б новому словнику автентичності й адаптувало б його до українських потреб лінгводидактики. Якщо говорити мовою порівняння, то це має бути щось середнє між словником Кельнера і Баугартнера (HALOT) і “скороченим” словником Вільяма Голладея (CHAL). Такий словник не має бути великого обсягу, але й не надто коротким, як типовий навчальний словник.

На початковому етапі словник, на нашу думку, мав би включати лише лексику біблійних текстів, залишивши осторонь давньоєврейську епіграфіку та пізні тексти III–I ст. до Р. Хр.